

GAB AKADEMİ

Cilt/Vol: 4 Sayı/Num: 1
Haziran / June 2024
ISSN 2792-0194

Bilim ve Felsefe Üzerine Denemeler: Süreç ve Gerçeklik¹ Essays in Science and Philosophy: Process and Reality

Çeviri

Dr. Egemen TABANLI²

egementabanli@gmail.com / ORCID: 0000-0001-6867-0068

Article Information / Makale Bilgisi
Article Types / Makale Türü: Translation / Çeviri

Received / Geliş Tarihi: 29.01.2024

Accepted / Kabul Tarihi: 27.06.2024

Published / Yayın Tarihi: 30.06.2024

Pub Date Season / Yayın Sezonu: Haziran / June

Volume/ Cilt: 4 Issue/ Sayı: 1 Pages/ Sayfa: 98-102

---

¹ Bu yazı, Alfred North Whitehead'in öldüğü yıl (1947) yayımlanan son eserinin bir bölümünü teşkil etmektedir. Eserin bu bölümü, 1929 yılında yayımlanmış olan ve başarıyı olarak kabul gören *Süreç ve Gerçeklik* adlı eserinin daha iyi anlaşılabilmesi için birkaç ipucu içermektedir (çn.).

Amerikalılar her daim sevgi dolu, kadirşinas ve yardımseverdirler, ama bununla birlikte her daim zekidirler. Amerika’da yaşam sürmemin kendi nazarımda bitimsiz bir hoşnutluk olmasının nedeni de budur ve bu yüzden bir Amerikalı ile tanıştığımda ondan her zaman hoşlanma beklentisi içine girerim, çünkü zekâ ve sıcakkanlılığın enfes bir karışımıdır bu.

Elbette felsefe üzerine yazan akli başında herkes, dünyanın kendi karmaşıklığı içinde anlaşılmazlık barındırdığını ve kurguladığımız her şeyin eleştiriye açık olması gerektiğini -eğer gerçekten iyiyse eleştiriye açık olması gerektiğini- bilir ya da bilmelidir. O (felsefe), eleştiri yapmaya değer bir zemin olmalıdır. Yani, bir filozof olarak makul ölçüde başarılı olmak, yeni bir zemin tesis etmektir. Belki bütünüyle yeni bir zemin değil ama eleştiri yapmaya değecek eski bir düşünme zemininin biraz değiştirilmesi. Ve eleştiri, düşüncenin ilerlemesi için itici güçtür. Öğrencilerime, yazdıktan sonra her yüzyılda yeniden çürütülmenin zaferin zirvesi olduğunu belirtmekten hoşlanırım. Bu açıklamayı her zaman Zenon ile bağlantılı olarak yaparım. Hiç kimse Zenon’a onu çürütmeksizin yaklaşmamıştır ve her yüzyıl onu çürütmeye değer olarak görür.

Felsefeye geçmeden önce biraz bencillik yapabilir miyim?¹ Yedi yıldan biraz daha kısa bir süre öncesinde, Ağustos ayının sonunda eşimle birlikte gemimizin Boston limanına yanaştığı o günü düşünmekten kendimi alamıyorum. O sıralar Harvard’da ikamet eden hiç kimseyi tanımıyorduk, ancak birkaç hafta önce Londra’da Bay ve Bayan Osborn Taylor ile tanışmıştık. Bir önceki gece bir yaz kasırgasıyla karşılaştıktan sonra Ağustos ayının sonunda harika bir sabah, limana yanaştık. Kendimizi çok küçük ve çelimsiz hissediyorduk; başımıza ne geleceğini merak ediyorduk. Rıhtımda bizi üç kişiden oluşan sıcak bir karşılama bekliyordu: Taylor, Woods ve Edgar Pierce. Bir anda bir dizi samimi dostluğun temelini atan sıcak ve ezici nezaketin bu ilk ifadesinin yüreklenendirici duygusunu hatırlıyorum (Bunlar şu ya da bu cenahtan hususi olarak seçtiğim isimler değildir. Bu kişiler Harvard’da meslektaşlarından biri olarak hizmet etme onuruna sahip olduğum ve samimi dostluklar kurduğum meslektaşlarımdı). Woods, Taylor ve Edgar Pierce’in karşılaşmasıyla başlayan ve o zamandan beri devam eden bir dizi samimi, teşvik edici arkadaşın arasına düşmek benim için iyi bir şans olmuş gibi görünüyor. Eğer bir insan elinden gelenin en iyisini yapmak istiyorsa Amerika’da yaşaması gerektiğini düşünüyorum, çünkü orada her türlü çabaya gösterilen teşvik insanın içindeki tüm arzuları harekete geçiriyor.

Biraz daha bencil olmayı da isterdim doğrusu.² Bugün, matematiksel değerlerle hesap yapma alışkanlığının bazen yanılığa düşürdüğünü hissediyorum. Yetmiş yaşındayım ve bunu hissettiğime inanamıyorum! Aklıma gelen düşüncelerden biri de bu.

Burada, önceki çağa karşı isyan halinde olan genç kardeşlerime belirtmek istediğim bir başka husus daha var. Viktorya dönemi İngiliz vatandaşının tipik bir örneğine sahip olduğunuzu düşünüyorum. İngiltere’de herhangi bir şekilde desteklediğim her davanın sonunda bir davanın ulaşabileceği kadar zafere ulaştığı gerçeği beni çok etkiledi. Vatandaşlarımla büyük çoğunluğuyla asla ve asla nihai bir görüş ayrılığı içinde olmadım. Dava zafere ulaşmadan önce bazen ve genellikle birkaç yıl boyunca azınlık olarak oy kullandım. Oylarımla çoğu

1 Whitehead kendisinden bahsetmek istiyor. Harvard Üniversitesi’nin çağrısıyla İngiltere’den ayrılıp Amerika’ya gelen Whitehead, ilk gelişinde karşılaştığı bir dizi olumlu deneyimi okuyucuyla paylaşıyor (çn.).

2 Biraz daha kendisinden bahsetmek istiyor. Fakat bir matematikçi olarak, salt matematiksel hesapların kimi zaman yanılığa düşüreceğini vurguladıktan sonra kendisini dizginliyor (çn.).

azınlık oylarıydı, ancak her zaman sorunu çözen o nihai çoğunlukla sonuçlandılar. Buradan da, çağımın üstünde, ötesinde ya da herhangi bir şekilde dışında olduğuma dair hiçbir iddiam olamayacağı sonucunu çıkarıyorum. Ben Viktorya Dönemi İngilizlerinin genel tavrının sıradan bir örneğiyim, o cenahtan biriyim sadece.

Şimdi felsefeye geçiyorum. Süreç ve Gerçeklik kitabımda Hegel hakkında çok az şey söylememin çok iyi bir nedeni var. Meslek hayatımın büyük bir kısmının matematikçi olarak, matematik dersleri vererek ve öğreterek geçtiğini ve geri kalanının büyük bir kısmının da sembolik mantığın geliştirilmesine ayrıldığını hatırlarsınız. Bu yüzden size okumadığım felsefe miktarının anlatılamayacak kadar çok olduğunu ve aslında Hegel'in bir sayfasını bile okumadığımı itiraf ettiğimde şaşırmayacaksınız. Fakat bu doğru değil! Haldane ile Cloan'da kaldığım dönemde bir sayfa Hegel okuduğumu hatırlıyorum. Ama Hegel'den etkilendiğim doğrudur. McTaggart'ın neredeyse üniversiteye geldiği ilk günden itibaren yakın arkadaşıyım ve onu neredeyse her gün birkaç dakikalığına görüyordum ve Lord Haldane ile Hegelci bakış açısı hakkında birçok kez sohbet ettim ve Hegel hakkında kitaplar okudum. Ancak ilk elden tanışıklığımızın olmaması, Hegel hakkında herhangi bir bilgi sergilemeye çalışmamak için çok iyi bir sebeptir.

Ancak, kitabımda da söylediğim gibi, Bradley ile çok yakın bir ilişkim olduğunu kabul ediyorum, ancak Bradley'in kendi ekolünün³ neredeyse tüm filozoflarıyla ve Hegelci bir Platon'la⁴ aynı fikirde olduğu noktalarda Bradley'den ayrılıyorum. Gelip geçici⁵ dünyanın yanıltıcılığı ve görelî gerçek dışılığı konusunda hemfikir oldukları noktada onlardan ayrılıyorum. Bergson tam tersi bir bakış açısına sahiptir; zihnin süreç⁶ kavramını zorunlu olarak yanlışladığını savunur. Dış dünyada görünen sürece ilişkin iki yaygın alternatif doktrin vardır: Biri, Bergson'un görüşü olan zihnin deneyimlenen sezgiyi belirtmek için zorunlu olarak sezgiyi geçersiz kılan bir kavramlar dizgesi ortaya koyması gerektiğidir; diğeri ise sürecin ebediyen gerçek olana, özünde kalıcı olana ilişkin deneyimimizde yüzeysel, yanıltıcı bir unsur olduğudur. Eğer onu doğru okuduysam, Bradley'in bakış açısı ikincisidir. Bunun zaman zaman Platon'un da görüşü olduğunu düşünüyorum. İşte tam da bu noktalarda bir yandan Bergson'dan diğeri yandan da Bradley'den ayrılıyorum.

Çok az bilgiye dayanarak konuşuyorum; ancak Bergson ya da Bradley'den biraz daha Aristotelesçi olduğumu zannediyorum. Bununla birlikte, bu inancım yüzünden kazığa oturtulmak beni çok üzecektir. Aristoteles'in, oluş ve süreç analizi konusunda çok yerinde önerileri vardır. Onun düşüncesinde bir boşluk olduğunu, oluşun analiz edilmeye ihtiyaç duyduğu kadar yok oluşun da analiz edilmeye ihtiyaç duyduğunu hissediyorum. Filozoflar yok olma kavramını çok kolay benimsemişlerdir. Üç kavramdan oluşan bir üçleme vardır: varlık,⁷

3 Francis Bradley (1846-1924). Bradley'in içinde yer aldığı ekol, İngiliz idealizmidir. Kant, Fichte, Schelling ve Hegel'den büyük ölçüde etkilenen İngiliz idealizminin en önde gelen ismidir Bradley.

4 Şüphesiz Whitehead burada bir kelime oyunu yapıyor ve Hegel'den doğru yapılan Platon okumalarına gönderme yapıyor ve bu okumaları reddediyor (çn).

5 Gelip geçici veya mekan-zamansal (temporal).

6 Süreç (process) kavramı Whitehead'in Metafizik öğretisinin merkezi kavramlarından birisidir. Başyapıtı olarak kabul edilen Süreç ve Gerçeklik'te onu şöyle izah eder: "Onun varlığı, onun oluşu tarafından inşa edilmektedir. Bu süreç ilkesidir" (Whitehead, 1978: 23). Süreç ilkesinde varlık (being) ve oluşun (becoming) birbirine bağlandığını görmekteyiz. Biri diğeri üstün değildir.

7 Being.

oluş⁸ ve yok oluş.⁹ Platon, soruyu (Platon tüm temel soruları yanıtlamadan ortaya atar) her zaman oluş halinde olan ve asla gerçek olmayan¹⁰ kavramını ortaya atarak ifade eder. Dünya her zaman oluş halindedir ve oluş halindeyken yok olup gider. Artık bu yok olma kavramı bir tür skandal olarak örtbas edilmektedir. Hatta Broad,¹¹ geçmişin basitçe bir hiç olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmektedir. Yine Platon, varlık-olmayanın, varlığın bir formu olduğuna işaret ederken, varlık-olmayan şeyler hakkında söyleyebileceğiniz her şeyin, onların varlığa sahip olduğunu söylemenin bir yolu olduğu bahsini gündeme getirir. Sofist^{te} bu açıklamaları yaparken, yalnızca formlarının alternatif olasılıkları içerdiğini düşünmektedir. Ancak Platon'un tüm sözleri gibi bu da üzerinde düşünmeye ve genişletmeye değerdir. Bunu, dünyanın geçerken yok olduğu ve yok olurken de gelecekte kendisinin ötesinde bir unsur olarak kaldığı anlamına gelecek şekilde genişletebiliriz.

Süreç ve Gerçeklik'in neredeyse tamamı, yok oluşun, Aristoteles'in oluş analiziyle aynı düzeyde analizi olarak okunabilir.¹² Geçmişin kavranışı¹³, geçmişin yok olan bir unsur olduğu ve böylece öte dünyada bir unsur olarak kaldığı ve böylece nesnelleştiği anlamına gelir. Bütün mesele budur. Yok olmakla ne kastedildiğine ilişkin genel bir fikir edinirseniz, bellek ve nedensellik hakkında ve ne olduğumuzun sonsuz önemi hakkında bir idrake ulaşırsınız, çünkü biz yok olduğumuz ölçüde ölümsüzdür. Bu, Süreç ve Gerçeklik'in tüm gelişiminin etrafında örüldüğü tek anahtar düşüncedir ve birçok yönden Bradley ile tam bir mutabakat içinde olduğumu görüyorum.

Bence Bradley, başka bir bakış açısından geliştirilen dili kabul ettiği için büyük bir karmaşanın içine düşüyor. Bence felsefedeki karışıklıkların çoğu, tamamen yabancı kavramlara dayanan bir öğretiyi ifade etmek için tek bir bakış açısından geliştirilen bir dilin kullanılmasından kaynaklanmaktadır.

Kalıcılık ve geçicilik hakkındaki kendi görüşlerime gelince, bence evrenin zihinsel ve kalıcı olan bir tarafı vardır. Bu taraf, Tanrı'nın kadim doğası¹⁴ olarak adlandırdığım temel zihinsel etmendir. Bu Alexander'ın¹⁵ edimsel olarak tasarladığı nisustur. Öte yandan, bu kalıcı edimsellik geçici tarafa geçer ve ona içkin hale gelir.

Değişimin ortasında kalıcı olan nihai gerçeğe bakışınızı genişletin. Gerçekleşme özünde bir sınırla-

8 Becoming.

9 Perishing.

10 İtalik çevirmene ait.

11 Charlie Dunbar Broad (1887-1971).

12 Burada *Süreç ve Gerçeklik* adlı eseriyle ilgili en önemli ipucunu veriyor. Süreç ve Gerçeklik okuyucusu, bu ipucunu şiar edinmelidir (ç.n.)

13 Whitehead, evrendeki dayanışmanın sadece şimdiki zamanı temel alan bir dayanışma olmadığını ortaya koymak için yeni kavramlar icat eder. Bu kavramlardan birisi de *kavrayış* (prehension) kavramıdır. Whitehead'e göre evrendeki edimsel varlıklar (actual entities), bilişsel olmayan bir idrak (apprehension) yetisine sahiptir. Whitehead bu bilişsel olmayan idraki, *prehension* olarak kavramsallaştırır. Bu kavramın işlevi, edimsel bir varlığın, kendisi dışındaki edimsel varlıkları nesnel düzeyde kavrayarak kendisine kattığını sembolize etmektir. Böylece oluş süreci devam eden edimsel varlık, oluş süreci bitmiş olan edimsel varlığı nesnel düzeyde kavrayarak kendisine katmakta ve onu bir potansiyel olarak kullanmaktadır (ç.n.).

14 Primordial nature of God.

15 Whitehead, herhangi bir dipnot kullanmıyor. Söz konusu Alexander, İngiliz belirlenimciliğinin önemli düşünürlerinden olan Samuel Alexander (ölm. 1938) olsa gerek. Çünkü Samuel Alexander, *Space, Time and Deity* adlı eserinde nisus sözcüğünü mekân-zamanın yaratıcı bir eğilimi anlamına gelecek şekilde kullanır (Alexander, 1966: 418).

ma, bir dışlamadır. Ancak bu nihai olgu, kendi iştah uyandıran¹⁶ vizyonu içinde tüm düzen olasılıklarını, aynı anda hem uyumsuz hem de hayal gücünün ötesinde bir bereketle sınırsız olasılıkları içerir. Sonlu geçicilik, bu uyumsuzlar yığını, çağların akışıyla olan düzenli ilgileri içinde aşamalandırır. Dolayısıyla sonlu tarih süreci, temel vizyonun düzenlenmesi için elzemdir, aksi takdirde yalnızca bir karmaşadan ibarettir. Metafiziğin anahtarı bu karşılıklı içkinlik doktrindir;¹⁷ her bir taraf diğerine kendi gerçekliği için gerekli olan bir faktörü ödünç verir. Platon'un doktrini olan düzenin biricik mükemmelliği kavramı, geometrinin yolundan gitmelidir. Evren daha çeşitli, daha Hegelcidir.

Yine herhangi bir sonlu gerçekleşmenin bu son kusursuzluğuna ulaşması yeniye bağlıdır. Yenilik, zıtlığın en yüce yakınlığını, yeni ile eskinin yakınlığını sağlar. Bir düzen türü ortaya çıkar, çeşitli olasılıkları geliştirir, doruğa ulaşır ve yenilik olmaksızın tekrarın bozulmasına doğru ilerler. Bu düzen türü düzensizliğe değil, yeni bir düzen türüne geçmek suretiyle bozulur.

Ben kesinlikle evrenin tükenmekte olduğunu düşünüyorum. Bu, çağımızın özel bir fiziksel düzen türünü sergilediği anlamına gelir. Örneğin, uzayın bu saçma bir şekilde sınırlı sayıdaki üç boyutu, özel bir düzenin karakteristiğine sahip olduğunuzun bir işaretidir. Evrenin bir hiçliğe doğru gittiğini görebiliriz. Mevcut düzen türümüzden türetilen tüm etkiler hiçliğe dönüşüyor. Bu, sizin hakkınızda ve benim hakkımda en ufak bir fikre sahip olmadığımız başka düzen türleri olmadığı anlamına gelmez, tabii eğer bunlar en yüksek zihniyetimizde bulunmuyorsa ve gelecekle gerçek ilgileri içinde bizim tarafımızdan algılanmıyorsa. Evren, mevcut düzen teorilerimizin önemsiz görüneceği yeni bir türün temellerini atıyor. Eğer hatırlanırlarsa, gelecekte önemsiz şeyler olarak hatırlanacak ya da fark edilecek ve yavaş yavaş hiçliğe karışacaklardır. Bu, daima yeniliğe doğru ilerleyen bir evrenin mümkün olan tek öğretisidir.

Şimdi felsefe hakkında yeterince şey söyledim, ancak matematiğin ya da matematiksel mantığın modern aşamalarının hiç de modern olmadığını, devasa bir geçmişten neşet ettiğini belirtmek isterim: Grassman, Sir William Hamilton - kötü bir metafizikçi olan İskoç değil, iyi matematik yazar İrlandalı (bu William Hamilton on yaşındayken, İran büyükelçisi Dublin'e geldi ve bu çocuk büyükelçiyi karşılayan Farsça bir konuşma yapabilecek tek kişiydi) - Boole, De Morgan ve tüm bu çabaların kökenine geri dönersek, büyük Leibniz. Bence dünyada fikirlerin nesilden nesile aktarılması düşüncesini canlı tutmakta fayda var.

16 Whitehead'in kozmolojisinde her bir edimsellik, diğer gerçekleşme süreçleri için potansiyel bir iştah uyandırıcı olabilir. Böylelikle gerçekleşme süreci birden fazla faktörün birbirleri için iştah uyandırarak bir araya gelmesine ve o gerçekleşme için kendi gerçekliğinden bir parçayı ödünç vermesine bağlıdır.

17 *Karşılıklı içkinlik* (Mutual immanence). Whitehead'in evreninde her şey bir diğerine, kendi gerçekliği için gerekli olan bir faktörü ödünç verir. Whitehead buna *karşılıklı içkinlik* (mutual immanence) adını verecektir. Bu, Whitehead'in metafiziğinin anahtar kavramıdır (Whitehead, 1943: 89).